

Fatih Eğitim Fakültesi), s. VI-X; İsmet Parmaksızoğlu, "Bir Türk Kadısının Esaret Hatıraları", *TD*, VIII (1953), s. 76-84; *TDL* (Günlük Özel Sayısı), sy. 127 (1962), tür.yer.; a.e. (Anı Özel Sayısı), sy. 246 (1972), tür.yer.; Madeleine C. Zilfi, "The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *JTS*, I (1977), s. 157-173; İsmail Erünsal, "Sadreddinzâde Telhîşî Mustafa Efendi ve Ceridesi", *Kaynaklar*, sy. 2, İstanbul 1984, s. 77-81; Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature", *StI*, LXIX (1989), s. 121-150; Gürsel Aytaç, "Anı Türü ve Demir Özlü'nün 'Sürgün'de On Yılı', *Edebiyat Yazıları*, II, Ankara 1991, s. 9-14; Abdullah Uçman, "Günlük", *TDEA*, III, 417-418; İnci Enginün - Mustafa Kutlu, "Hâtırat", a.e., IV, 156-158.

M. ORHAN OKAY

□ ARAP EDEBİYATI. Şahsî hâtıralar- la beraber siyasî ve içtimâî boyutları da olan hâtırat türü eserler Arap edebiyatında üç ana gruba ayrılır. Bunların ilki Ortaçağ'dan beri bilinen *rihle* (gezi) türüdür. Coğrafi yönü ağır basan bu anılar gezginlerin mesleği, ilgi alanı, meşrebi, tutumu ve düşüncesine göre farklılık gösterir. Meselâ gezgin edebiyatçıysa yalnız ediplere ve edebî faaliyetlere, ilim adamıysa âlimlere ve ilmi faaliyetlere, din adamıysa dine ve dinî kurumlara, siyaset ve devlet adamıysa karşılaştıklarının siyasî düşüncelerine önem vermektedir. Gezi hâtıralarının çoğunda gezilip görülen yerlerin ilginç yönleri canlı ve abartılı bir şekilde tasvir edilir. Bunların genellikle bir hükümdar, bir emir yahut bir arkadaş tavsiyesiyle yazıldığı görülür: Arap edebiyatında bu tür gezilerin en eski örnekleri olarak İbnü'l-Fakih (ö. 289/902), Ya'kûbî, İbn Hurdâzbih, İbn Rüste, İbn Fadlân, İbn Cübeyr ve İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-69 [?]) hâtıraları bilinmektedir. Ancak o devirlerde yazılan bu hâtıraların çizdiği hayat tarzı, toplum düzeni, beşerî münasebetler ve ülke tasvirleri bugüne göre çok basit, birbirinin tekrarı veya benzeri olup genellikle cansız birer hayat tablosunu andırmaktadır. Yeni yazılan seyahat hâtıraları ise ünlü Arap gezginleri Hüseyin Münis, Emîn Reyhânî ve Ebû'l-Hasan en-Nedvî'nin eserlerinde olduğu gibi, yazarların izlenimleri ve değer yargılarından başka bazı belgelere de yer verdikleri için güvenilir kaynak durumundadır. Ayrıca bu coğrafi hâtıraların bazıları yalnız Arapça olmayıp gerek bu dili konuşanlar gerekse yabancılar tarafından İngilizce, Fransızca vb. dillerle yazılmıştır. Bunlardan, Lyon Tıp Fakültesi dekanı Lourtet'nin XIX. yüzyıla ait Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün'le ilgili 300 fo-

toğrafi da ihtiva eden hâtıraları (1875-1880) *Arzû'z-zikreyât* adıyla Arapça'ya çevrilerek yayımlanmıştır (Beyrut 1993). Mısırlı yazar Prens Ömer Tosun'un 1925'te Kahire'de Nil nehri hakkında Fransızca olarak kaleme aldığı eseri de (*Mémoires sur l'histoire du Nil*, I-II, Frankfurt 1992) bunlardandır. Fransız kültürü ile temasa geçen ilk Arap aydını olan Rifâa et-Tahtâvî'nin Paris hakkında yazdığı *Tahhîşü'l-İbrîz fî telhîşî Bâriz*'i (Kahire 1834) bu çeşit gezi anılarının en iyi örneğidir.

Hâtıratla ilgili ikinci tür eserler daha çok yazarının psikolojik durumunu, kendi nefsiyle hesaplaşmasını, hayat tecrübelerini ve bazı olayları içerir. Eski Arap edebiyatında bu daldaki ilk örnekler muhtemelen Grek filozofu Galen'den etkilenen Huneyn b. İshak, Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, İbnü'l-Heysem, İbn Sînâ, Ali b. Ridvân gibi tabip ve filozoflara aittir (Hee-Sun Cho, XI [1996], s. 13-14). Bunlardan sonra Gazzâlî'nin *el-Münkız mine'd-dalâl*'i ile Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Şaydü'l-hâtır*'ı bu türe dahil edilebilir. Çünkü Gazzâlî eserinde kendi ilmi macerasını ve fikir çilesini anlatmakta, İbnü'l-Cevzî de ahlâk, mev'iza, zühd ve hikmete dair şahsî düşüncelerini kaydetmektedir. Nitekim eserinin önsözünde, "İnsanın hatırına her an bir şeyler gelebilir, bunları yazmadığı takdirde biraz sonra unutulup gider. Dolayısıyla gâipten gelen bu değerli bilgileri korumak için onları *Şaydü'l-hâtır* (hâtıra avı) dediğim kitabımda topladım" demektedir. Aynı dönemde yaşayan Üsâme b. Munkız'ın *Kitâbü'l-İ'tibâr*'ı bu türü gerçek anlamda temsil eden en eski örnek sayılabilir.

Otobiyografi alanında en iyi örnekler, VIII. (XIV.) yüzyılda *el-İhâta fî târîhi Gırnağa ve Nüfâdatü'l-cinâb fî ulâleti'l-igtirâb* adlı eserlerinde Lisânüddin İbnü'l-Hatîb ve *et-Ta'rif b'İbn Haldûn ve rihtetühû garben ve şarkan* adlı kitapla İbn Haldûn tarafından verilmiştir. Bunlardan sonra İbnü'l-Cezârî *Gâyetü'n-nihâye*, Sehâvî *ed-Ḍav'u'l-lâmi'*, Süyûtî *Hüsnü'l-muhâdara*, Abdülvehhâb eş-Şarânî *Le'tâ'fü'l-minen ve'l-ahlâk* ve Şemseddin İbn Tolun *el-Felekû'l-meşhûn fî ahvâli Muḥammed b. Tolûn* adlı eseriyle otobiyografisini kaleme almıştır. Bu eserler birkaçı dışında müstakil otobiyografi kitabı değildir, çünkü günümüzde bilinen anlamıyla otobiyografi Arap edebiyatında yeni bir edebî türdür. XIX ve XX. yüzyıllarda görülen yeni örnekler arasında, seyahatnâme özelliği de

bulunan Rifâa et-Tahtâvî'nin yukarıda anılan eseriyle Fâris eş-Şidyâk'ın *es-Sâk 'ale's-sâk fî mâ hüve'l-fâryâk*, Muhammed İyâd et-Tantâvî'nin *Tuhfetü'l-ezkiyâ' bi-ahbâri bilâdi'r-Rûsiyâ* sayılabilir. Ali Paşa Mübârek *el-Hıtaṭü'l-Tevfîkiyye*'de, Muhammed Kürd Ali de *Hıtaṭü's-Şâm*'da kendi otobiyografilerine yer vermişlerdir.

Yeni Arap edebiyatındaki otobiyografi türünün belli başlı örnekleri olarak da Abdurrahman Şükrî'nin *İ'tirâfât*, Tâhâ Hüseyin'in *el-Eyyâm*, Selâme Mûsâ'nın *Tercemetü Selâme Mûsâ*, Ahmed Emîn'in *Hayâtî*, İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî'nin *Kışşatü hayât*, Mîhâil Nuayme'nin *Seb'ün ev hikâyetü 'ömr*, Abbas Mahmûd el-Akkâd'ın *Ene ve Hayâtü kalem*, Tefvîk el-Hakîm'in *Zehretü'l-'ömr* ve *Sicnû'l-'amel* adlı eserleri anılabilir.

Arap edebiyatında hâtıratın üçüncü türünü teşkil eden eserlere "günlük anılar" (yevmiyyât) denilir. Bunlar hem gezileri hem de şahsî anıları kapsar. Genel olarak terâcim ve tabakat kitaplarında yazarların karşılaştıkları olaylar ve hocaları ile zamanın meşhurları, çağın hayat tarzı ve vefat hadiselerine dair günü gününe kaydettikleri bilgiler günlük anı mahiyetindedir. Bu tür eserler arasında İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntaẓam*'ı, İbn Halikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı, Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, Safedî'nin *el-Vâfi'si* ve A'yânü'l-'aşr'ı, İbn Hacer'in *ed-Dürrü'l-kâmine*'si ile İnbâ'ü'l-ğumr'u, Makrîzî'nin *es-Sülûk*'u ve özellikle İbn Tağrıberdî'nin *el-Menhelü's-şâfi*, *en-Nücümü'z-zâhire* ve *Havâdisü'd-dühûr* adlı kitapları başta gelir. Bunlar arasında özellikle Makrîzî'nin eseri tam anlamıyla bir günlük türüdür. Bu yeni türü hocası Makrîzî'den alan İbn Tağrıberdî, çağdaş anlamıyla günlük ilk defa bir terim olarak *Havâdisü'd-dühûr fî mede'l-eyyâm* ve *ş-şühûr* adlı eserinde kullanmıştır. Müellif bu kitabında görüp yaşadığı günlük olayları sadece kaydetmekle kalmamış, onları irdelemiş, eleştirmiş ve değerlendirmiş. Makrîzî'nin vefat tarihi olan 845'ten (1441) başlayıp 874'e (1469) kadar gelen eser, olayları günü, ayı ve yılı ile tesbit etmiştir. Bu çalışmasını yirmi salnâme ayıran İbn Tağrıberdî her yılı aylara, ayları da günlere taksim etmiştir.

Birçok İslâm âliminin genellikle "fehrese, fihris, bernâmec, meşyeha, mu'cem, sebet" adlarıyla kaleme aldıkları ve hangi hocalardan, kimlerin hangi kitaplarını nerede ve ne zaman okuduklarını kıraat silsilesiyle, çok defa günü, ayı ve yi-

lı ile zikrettikleri eserlerin de günlük türüyle ilgisi görülmektedir. Taberânî, Ebû Ali es-Sadeî, İbn Atıyye el-Endelûsî, Kâdî İyâz, İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Ruaynî, İbn Rüşeyd, Zehebî, Abdülhay el-Kettânî bu tür eserleri olan âlimlerden birkaçıdır (DîA, XII, 297-299). Bunların dışında Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese'si* ile Üsâme b. Münkız'ın *el-İ'tibâr'ı* da günlük anı türüyle ilgili sayılabilecek en eski örneklerdendir. Ebû Hayyân eserinde, Vezir İbn Sa'dân'ın yanında bulunduğu sırada onun ortaya attığı meseleler etrafında gelişen ve kırk gece devam eden ilmi, edebî ve felsefî sohbetleri günün gününe kaydetmiştir. İbn Münkız ise olaylara göre tertip ettiği kitabında sürükleyici bir üslup ve tatlı bir roman havası içinde günlük hayat, Haçlılar'la ilişkiler, savaş yöntemleri, dönemin tıbbî, avcılık, Frenkler'in ahlâk ve âdetleri hakkındaki şahsî müşahedelerini kaydetmektedir.

Fransızlar'ın Mısır'ı işgaliyle Batı edebiyatı etkisine giren Arap edebiyatında anı türü eserlerin yoğunluğu artmıştır. Bu dönemde başka dillerden Arap dünyasıyla ilgili birçok hâtıra kitabı Arapça'ya tercüme edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Alman genelkurmay başkanı Orgeneral Paul von Hindenburg'un hâtıraları (*Müzekkirâtü Hindenburg*, Kahire 1925), Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın *Milliyet* gazetesinden çevrilerek *el-İttihâd* ve *el-Muqattam* gazetelerinde tefrika edildikten sonra yayımlanan hâtıraları (*Müzekkirâtü'l-Gâzi Muştafâ Kemâl Bâşâ*, Kahire 1925), Abdülmevlâ Sâlih el-Harîr tarafından Almanca'dan çevrilen Enver Paşa'nın hâtıraları (*Müzekkirâtü Enver Bâşâ*, Tarablus 1979), Vecdî Gedik tarafından Arapça'ya çevrilen Orhan Koloğlu'nun Trablusgarp Savaşı'na dair Türk subaylarının hâtıraları (*Müzekkirâtü'z-zubâtî'l-Etrâk havle ma'raketi Libiyâ*, Tarablus 1979) ve II. Abdülhamid'in hâtıraları (*Müzekkirâtü es-siyâsiyye*, Beyrut 1986) başta gelen yabancı hâtıra eserleridir. Kaynağını, 1962'de Kahire'de Arapça'ya çevrilip yayımlanan Jean Jacques Rousseau'nun *İtirafat*'ından alan, Mısırlı yazar Tefvîk el-Hakîm'in *Yevmiyyâtü nâ'ib fi'l-eryâf* adlı eseri (Kahire 1960), Mısır krallık devrinin veliahdı Prens Muhammed Ali'nin hâtıraları ile (*Müzekkirât*, Kahire 1366) Ürdün Kralı Abdullah b. Hüseyin'in hâtıraları (Amman 1989), çoğu özel hayatla ilgili olan hâtıra türüne örnek sayılabilir. Bu dönemde kaleme

alınmış hâtıratın büyük bir kısmı tarihî ve siyasîdir. İngilizler'e karşı 1881-1882'de savaşıyan Ahmed Urâbî'nin (*Müzekkirâtü 'Urâbî*, Kahire 1964), aynı dönemin hatip ve şairi Abdullah Nedîm'in (*Müzekkirâtü es-siyâsiyye*, Kahire 1972), Suriye başbakanlarından Hasan el-Hakîm'in, Mısır başbakanlarından Sa'd Zağlûl ve İsmâil Sıdkı Paşa'nın, Irak başbakanlarından Tâhâ el-Hâşimî'nin ve Fransızlar'a karşı mücadele veren mücahid Abdülkâdir el-Cezâirî'nin torunu Muhammed Sa'id'in hâtıraları bu tür eserlerdendir. Arap siyasî edebiyatında hakkında en çok hâtıra yazılan iki konudan biri I. Dünya Savaşı, diğeri de Filistin olaylarıdır. I. Dünya Savaşı'nı konu alan hâtıraların başında Lübnanlı yazar Es'ad Dağır'ın hâtıraları ile (*Müzekkirâtü*, Kahire 1959) Filistin meselesini ele alan Muhammed İzzet Derveze'nin hâtıraları (*Müzekkirâtü havle'l-kaşıyyetü'l-Filistiniyye*, Beyrut 1993) gelir. Ayrıca çeşitli sebeplerle yarım kalmış veya yazarı hayatta iken yayımlanamamış hâtıralar da vardır. Bu tür eserlerin bir kısmı kaybolmuş, bir kısmı da yazarın dostları tarafından tamamlanıp yayımlanmıştır. Meselâ Tâhâ Hüseyin'in hâtıralarını Servet Abaza, Lübnan şairi İlyâs Ebû Şebeke'nin hâtıralarını Corc Garib ve Mısırlı filozof Şiblî eş-Şümeyyîl'in hâtıralarını da Es'ad Rezzûk bunların ölümünden bir süre sonra yayımlamışlardır. Bazı hâtıra yazarları da sultan veya vezirlerin baskısından çekinerek eserlerine adlarını yazmamışlardır. Bunların en tipik örneği, Mısırlı İbrâhim Paşa hakkında yazılan ve tek nüshası Berlin Kütüphanesi'nde (nr. 9787) bulunan eserdir. İbrâhim Paşa'nın Suriye'yi ele geçirmesine dair olan bu hâtıra, sonradan Ahmed Gassân Sabanu tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Beyrut, ts.). Bir çeşit edebî portreler mahiyetindeki bazı hâtıra eserleri de çoğunlukla o hâtıra sahiplerinin arkadaşları tarafından toplanmıştır. Bunlar arasında, Tunuslu Abdullah Kennûn'un *Zikreyâtü meşâhîri ricâlî'l-Mağrib* ve Iraklı hikâye yazarı Ca'fer el-Halîlî'nin beş ciltlik *Kemâ 'araftühüm* adlı eserleri anılabilir.

Arap dünyasında XX. yüzyılın ikinci yarısında hızla gelişen basın yayın sürecinde coğrafi anıların çoğu az sözlü, bol fotoğraf ve portreli bir karakter sergiler. Çoğunlukla çağdaş yabancı gezginler tarafından yazılan bu foto-anı coğrafya albümlerinin bir kısmı Arap gezginleri tarafından hazırlanmıştır. Mattâ Sem'ân Bûrî ile Yûsuf Ahmed Şiblî'nin ortaklaşa ha-

zırladıkları *'Akkâ: türâşûn ve zikreyât* (Beyrut 1994) adlı kitap bu kategoriye giren eserlerdendir.

BİBLİYOGRAFYA :

Üsâme b. Münkız, *el-İ'tibâr: İbretler Kitabı* (trc. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul 1992, s. 11, 15, 17; İbnü'l-Cevzî, *Şaydü'l-hâtır*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmî), s. 11; Şehâvî, *ed-Dev'ü'l-lâmî*, III, 29; İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr* (nşr. M. Kemâleddin İzzeddin), Beyrut 1990, I, 12, 32-33, 36; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, I, 7-16; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 312; XI, 19, 197; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, II, 118; Omar Toussoun, *Mémoire sur l'histoire du Nil*, I-II, Cairo 1925 → Frankfurt 1992; Ebû'l-Hasan Ali en-Nedvî, *Müzekkirâtü sâ'ih fi's-şarki'l-'Arabî*, Beyrut 1978, s. 4-6; Cebbûr Abdünnûr, *el-Mu'cemü'l-edebî*, Beyrut 1984, s. 246; Besâm Abdüvehhâb el-Câbî, *Mu'cemü'l-a'lâm*, Beyrut 1987, s. 22, 98, 114, 328, 368, 492; Hee-Sun Cho, "et-Tercemetü'z-zâtiyye fi'l-edebî'l-'Arabiyyi'l-hadîş", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, XI, Tokyo 1996, s. 1-37; M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DîA*, XII, 297-299.

İBRÂHİM DAKÜKİ

□ FARS EDEBİYATI. Hâtıratın Fars edebiyatında bir tür olarak ortaya çıkması Kaçarlar dönemine (1779-1924) rastlar. Daha önce de bu türü andıracak eserler kaleme alınmış olmakla beraber bunlar hâtıratı çok yazıldıkları dönemin tarihî kaynakları arasında yer alan eserlerdir. Bu açıdan bakıldığında *Târîh-i Beyhakî*, Nâsirî Hüsrev'in *Sefernâme'si*, *Târîh-i Cihângüşâ*, *Târîh-i Vaşşâf* ve Şerefeddin Ali Yeزدî'nin *Zafernâme'si* gibi eserlerde hâtırat özellikleri görülebilir. Bu eserlerin müellifleri yaşadıkları dönemin olaylarını hâtıra üslûbunda anlatmışlardır. Bunların dışında eski döneme ait bütünüyle hâtırat sayılabilecek iki eser günümüze ulaşmıştır. Bunlardan biri XVI. yüzyıla ait Zeynüddin Mahmûd-i Vâsıfî'nin *Bedâ'î'u'l-vekâyi'i* (I-II, Moskova 1961), diğeri ise XVIII. yüzyıla ait Şeyh Ali Hazîn'in *Tezkiretü'l-aşvâl*'idir (nşr. F. C. Belfour, London 1831). Müelliflerin yaşadıkları bölgelerin siyasî, iktisadî ve içtimai durumlarını belirten bu iki hâtıratı başta içinde hâtırat ve hasbihallerin dağınık olarak yer aldığı eserler de mevcuttur. Bunlara, XVII. yüzyıla ait Muhammed Müfid Bâfkî'nin *Câmi-i Müfidî'si*yle (II, Tahran 1340; I, Tahran 1342), Molla Muhsin Feyz-i Kâşânî'nin *Deh Risâle-i Muhaqqık-ı Büzürg Feyz-i Kâşânî* adlı mecmuanın içinde yer alan *Şerh-i Sadr*'ı (İsfahan 1371, s. 47-73) örnek olarak gösterilebilir.

Kaçarlar döneminden itibaren özellikli devlet adamlarına ait hâtıralar "hasbi-